

Németh Ákos

Világos pillanat

Magyar írók útirajzai az átmenet éveiben (1946–47)

Egy korszak vége

Az első világháborút követő években felnőtt nyugat-európai és magyar értelmiségiek fiatalkorának alapvető létállapotát jelentette az utazás: „*Kalandregényeken felnőtt nemzedék volt a mienk, akik lekéstünk az első világháború hatalmas illúzióvesztéséről; így kalandot keresni indultunk*” – írja a visszaemlékező Graham Greene.¹

Az angol író és kortársai utazó életformájának az újabb világégés vetett véget. Az 1920-as, '30-as évek utazási kultúrája, és a korszakra jellemző, önismeret és társadalmanalízis eszközéül egyaránt szolgáló útirajz-irodalom a háborús határzár feloldása után sem élelt újjá, melynek háttérében különböző okokat találhatunk. Egyrészt az 1947–48-as évektől kibontakozó hidegháború légköre a „szabad világ” országaiban sem kedvezett a külföldi politikai és társadalmi alternatívák keresésének. Másrészt az '50-es évektől az erősödő dekolonizációs mozgalmak is nehezítették a nyugatiak utazását, akik elvesztették a brit, francia vagy amerikai útlevelel nyújtotta korábbi privilegizált helyzetüket a felszabaduló, korábbi gyarmati területeken. A két háború közötti évek utazó írói Peter Fleming szavaival mindezt együttesen a horizont szűküléseként élték meg.² „*Utazó napjaim elmúltak, és nem hiszem, hogy sok úti könyvet fogok látni a közeli jövőben*” – állapította meg az útirajzaiból szerkesztett antológia előszavát író, s eközben saját és nemzedéktársai ifjúságával is számot vető Evelyn Waugh már 1945-ben: „*Nincs tér turisták számára a »hontalan személyek« földjén. Azt hiszem, soha többé nem léphetünk idegen földre hitellevelel és útlevelel (ami maga volt az első halvány árnyéka annak a hatalmas felhőnek, mely beburkol minket), és nem érezhetjük a nyitva álló nagyvilágot magunk előtt.*”³

Magyarországra, illetve Kelet- és Közép-Európa többi, szovjet megszállás alatt álló országára eközben leereszkedett a vasfüggöny, a magyar utazó írók két világháború közötti nemzedékét pedig szétzilálta a történelem. Többen a világégés áldozatául estek (Hevesi András, Szerb Antal, Halász Gábor), mások Magyarország szovjetizálása nyomán

1 Graham Greene: *Journey without Maps*. London, 1978, Heinemann & Bodley Head, ix. A két világháború közötti évtizedek európai és magyar utazási irodalmáról lásd: Németh Ákos: „*Ex occidente lux...*”. *A nyugati utazás hagyományának újraértelmezése* Cs. Szabó László útirajzaiban. *Literatura*, 2014/1., 43–59.

2 Vö. Bernard Schweizer: *Radicals on the Road. The Politics of English Travel Writing in the 1930s*. Charlottesville, 2001, University Press of Virginia, 14.

3 Evelyn Waugh: *When the Going was Good*. Harmondsworth, 1959, Penguin Books, 9.

kényszerültek hamarosan emigrációba (Márai Sándor, Ignó Pál, Cs. Szabó László, Fejtő Ferenc). Cs. Szabó már 1935-ben írt esszéjében a „vándoréveket” búcsúztatta, de ő és életben maradt nemzedéktársai valójában csak ekkor vettek végképp búcsút fiatalokuk utazó intellektuel létformájától.⁴ Mindezen körülmények nyomán a korábbi évtizedek – többek között Márai *Istenek nyomában* (1927) és *Napnyugati őrvjárat* (1936); Illyés Gyula *Oroszország* (1934); Németh László *Magyarok Romániában* (1935); Fejtő *Érzelmes utazás* (1936); Cs. Szabó *Doveri átkelés* (1937) című művei által fémjelzett – gazdag utazási irodalma itthon sem talált folytatásra; az 1946–48 közötti évek magyar útirajzai egy korszak és egy műfaj történeti hagyomány epilógusát képviselik.

A koalíciós kormányzás éveinek pillanatnyi szabad légkörében napvilágot látott művek szerzői jellemzően a korábbi évtizedek utazó írói közül kerültek ki, akik a háború után romjaiból újjáéledő Európa szemléljére indultak. Az ekkor született két legjelentősebb útirajz, Illyés Gyula *Franciaországi változatok* (1947), illetve Márai Sándor *Európa elrablása* (1947) című műve egy – részben legalábbis – közös nyugat-európai utazás emlékeit foglalja össze, melyre egy svájci alapítvány meghívása nyomán kerülhetett sor. A Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés a genfi magyar könyvtár vezetőjeként tevékenykedő Hubay Miklós közbenjárására 1946–47 fordulóján magyar írókat és képzőművészeket látott vendégül több hónapos pihenésre a háborús pusztítástól érintetlen alpesi országban. A meghívottak – Márai és Illyés mellett Cs. Szabó László, illetve Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Pátzay Pál, Szőnyi István és Szüts László – 1946 novemberében együtt indultak útnak a romos Budapestről az Arlberg expresszsel. Útjuk azonban néhány hetes svájci pihenés után különböző irányokba vezetett: Márai Olaszországba utazott, Rómát és Nápolyt felkeresve itt érte az újév is, majd vízkereszt után néhány napra Genfbe visszatérve az ifjúság színtere, Párizs felé indult, ahonnan csak februárban tért haza. Illyés eközben Cs. Szabó társaságában felkereste a Brissagóban élő emigráns filozófust, Babits egykori barátját, Szilasi Vilmost, majd szintén Itáliába utazva a római Magyar Intézet vendégszeretétét élvezte. Végül az ő útjuk is Párizsba vezetett, ahol 1947 februárjában a második világháborút hivatalosan is lezáró európai békeszerződések aláírásának szemtanúi lehettek.

Az utazás lehetőségét korabeli naplófeljegyzéseik szerint hasonló szkepszissel fogadták a meghívottak: „*Úgy álltam rá erre az útra, hogy nem hittem benne. A rom-Pestből (és a rom pusztából) még egyszer Zürich. Genf, Párizs? A rom jelenből még egyszer vissza a lebombázhatatlan ifjúságba?*” – teszi fel a kérdést önmagának Illyés, jelezvén, hogy az alig remélt, sokéves háborús bezártságot követő földrajzi helyváltoztatás számára egyszersmind az időbeli utazás ígéretét is hordozta.⁵ „*Megírom a választ és elgondolkozom. Lehet, hogy nem lesz semmi a meghívásból, valamilyen alvilági alak elgáncsolja. Túl szép lenne*” – jegyzi meg ugyanekkor a kultuszminisztérium levelét kézhez vevő Márai.⁶ Majd pár tucat oldallal később még nagyobb rezignációval állapítja meg: „*Nincs már kedvem ehhez a svájci úthoz; nem tudom, megyek-e, vagy sem; [...] – nincs kedvem semmiféle közösködéshez, nincs kedvem beülni ugyanabba a kupéba ezekkel az emberekkel. Utazzanak és viruljanak. S ha mégis elmegyek, az már csak demonstráció lesz, nem utazás.*”⁷ A vonaton azonban – kénytelen-kelletlen – találkozott a két író, akiknek imázsát szinte egymás antitéziseként építette fel a korábbi évek irodalmi- és sajtónyilvánossága. „*Az írói szerepek két végpontját képviselte Illyés és Márai*” – állapítja meg

4 Cs. Szabó László: *Búcsú a vándorévektől*. In: Cs. Sz. L.: *Kis népek hivatása*. Budapest, 2005, TTKF – Kortárs, 21–34.

5 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Szerk. Illyés Gyuláné. Budapest, 1987, Szépirodalmi, 118.

6 Márai Sándor: *A teljes napló, 1946*. Budapest, 2007, Helikon, 266.

7 Uo., 309–310.

monográfiájában Széchenyi Ágnes, utalva rá, hogy a két író a '30-as, '40-es évek népi, illetve urbánus értelmiségi köreinek szinte ikonikus alakja volt.⁸ Ortutay Gyula 1939 táján papírra vetett, s nem minden elfogultságtól mentes naplófeljegyzése szerint „*Szerb Tóni, Hevesi Bandi, Cs. Szabó valami megmagyarázhatatlan rajongással tekintettek Máráira, mondatait, tétéleit cikkeikben, magánbeszélgetésekben egyre-másra idézték, és mulatságos volt figyelni, hogy társaságban mennyire lesik Márai tanítását.*”⁹ Hasonló észrevételeket ugyanakkor a *Pusztulás* (1933) botránja és a *Puszták népe* (1936) zajos sikere óta széles körben bálványozott – s Fejtő Ferenc által épp ezért „világnézeti poligámiával” vádolt – Illyéssel kapcsolatban is tehettek a kortársak.¹⁰

A két író esetében mindezek után az 1945-ös fordulathoz is alapvetően más tapasztalatok kapcsolódtak, s a politikai-társadalmi változások szinte csak növelték a köztük fennálló távolságot. Illyés határozottan *felszabadulásként* élte meg a háború végét, mely az úri Magyarország letűntével a parasztság felemelkedését, a „nép” képviselőiben megszólaló egyre tekintélyesebb költő, irodalomszervező és közéleti ember számára pedig a várva-várt „nagy szerep” lehetőségét ígérte.¹¹ „*Szaporodnak az előre köszönők. Az emberek tekintetéből látom, milyen ló került alám, van alattam: hova nyargalhatnak föl, ha csak egy kicsit is elengedném a kantárt. Tegnap S. a kezembe nyom egy százezres példányban megjelent füzetet: Révai a debreceni nemzetgyűlés színe előtt Rákócziival, Kossuthtal, Petőfivel említ egy sorban. Most megőrizni a nyugalmat és az emberséget*” – jegyzi fel naplójában, a kommunista kultúrpolitikus 1944 végén elhangzott szavaira reflektálva.¹² Vele szemben a polgári értelmiségi származású Márai – illetve Cs. Szabó – számára sokkal inkább csak „*Szabadulás*”-t jelenthetett a háború befejezése, mint a regényíró egyik korabeli, Budapest ostroma idején játszódó művének címe is sugallja. Szabadulást a pusztító háborútól és a „*feudális-fasiszta világ neobarokk cikornyáságától*”, miközben a történelem színpadáról lelépő keresztény úri középosztály helyét átvevő, felemelkedő rétegek képviselőit és értékrendjét, „*az újfajta demokratikus rangtartást*” ugyancsak idegenül szemlélték.¹³ Erről tanúskodnak Márai naplójának korabeli feljegyzései; egy óbudai kiskocsmában 1946 őszén lezajlott jelenetet például így idéz fel: „*Tíz óra felé, mikor már menni készülök, megérkezik egy államtitkár társaságában a miniszterelnök. Nagy Ferenc a neve, paraszt, negyven év körüli ember. Rokonszenves, nyugodt és szerényen méltósággteljes fellépésű*” – állapítja meg, majd nemsokára hazafelé indulva felidézi, hogy a könyvnap alkalmával a kisgazda politikus kormánya tagjaival és a köztársaság elnökével egyetemben messze elkerülte kiadója sátrát, „*mert mi »polgári« írók és könyvkiadó vagyunk, s buzgón sürgötek a divatos, alkalmi pártocskák könyvesei között. [...] Ilyen volt a múlt, mikor a feudális fasiszta világ nagyfejűi lapító elkerüléssel settengtek körülöttünk; ilyen a jelen. S ez nincs jól így, de még mindig jobb, mintha kompromisszumot kötnék a pillanat tüneményeivel*” – vonja le a következtetést mindebből a maga számára.¹⁴

A két író korabeli naplófeljegyzései között egymásra vonatkozó elmarasztaló ítéleteket sem nehéz találni. Illyés 1946 januárjában, Márai ekkoriban publikált *Naplóját* olvasva veti papírra írotársára vonatkozó véleményét: „*Márai Napló-ja. Minden együvé van hordva*

8 Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel*. Válasz 1946–1949. Budapest, 2009, Argumentum, 32.

9 Ortutay Gyula: *Napló. 1. kötet, 1938–1954*. Pécs, 2009, Alexandra, 34.

10 Vö. Fejtő Ferenc: *Világnézeti poligámia, avagy felsülésem Illyepusztáival*. In: F. F.: *Szép szóval*. Szerk. Széchenyi Ágnes. Budapest, 1992, Nyilvánosság Klub – Századvég, 82–86. [Eredetileg Gerson du Malheureux álneven, Szép Szó, 1938. szeptember-október, 38–42.]

11 Vö. Széchenyi Ágnes: I. m., 23–25.

12 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szerk. Illyés Gyuláné, Budapest, 1986, Szépirodalmi, 349.

13 Márai Sándor: *A teljes napló, 1946*. Budapest, 2007, Helikon, 316.

14 Uo., 269–270.

benne, ami egy nagy író lelkületére jellemző – egy adótsízt képzelete szerint. A nagy író a hazáért aggódik, a nagy író érzi a felelősségét, a nagy író művén töpreng, a nagy író küzd a művel, a nagy író ingujjra vetkezik. Mindez megfelelő elosztásban és vegyítésben, a végzet és egy gondos szakács utasításai szerint. S ilyenféle mondatok: »Mikor apám meghalt, kimentem a folyosóra, s cigarettára gyújtottam. Mikor fiam meghalt, szintén rágyújtottam. Úgy látszik, erős dohányos vagyok.«¹⁵ Majd ugyanott: „A zseni egy adag tehetség és két adag szorgalom – Márai kedvenc Goethe-idézete. De ő hovatovább csak a szorgalomra nézett. S pláne, azt hitte, a szorgalom a teleírt lapokat jelenti.”¹⁶ Illyés legfőképpen a valódi, kirobbanó tehetség hiányát leplező hatásvadász modorosságot veti író társa szemére, akinek műveiben leginkább csak szorgalmas „iparos munkát” lát. A novemberi közös útra kelés idején azonban már kissé enyhültebben tekint az urbánus ideálra: „Nem tisztellem Márai álláspontját; magatartását (a személyi részt) annál inkább tisztellem. S ebben is legjobban a hűségét, ahogy megáll a Kassai polgárok-nak már csak az ő képzelete őrizte – s tán csak képzelete alkotta – várfokán, mialatt a falak alján a képzelete nemesítette táborban zajosn folyik már nem is az áru-, hanem a lélekcseré, de az is a láncolás legvigasztalanabb szabályai szerint.”¹⁷ Márai mindeközben még ennyit sem enged meg Illyésnek. Író társával a kultuszminisztériumban találkozáva így jellemzi őt: „Illyés a legszomorúbb emberi jelenségek egyike, akivel a magyar irodalomban találkoztam. Ez a tehetséges, értelmes paraszt nem bír hiúságával; a nemzet őrangyalának érzi magát, a haza szeráffjának; a valóságban csak egy harácsoló szabadcsapat regőse. Keserves ébredése lesz. Kár érte.”¹⁸ Néhány lappal később elhűlve állapítja meg, hogy író társa olyan verset publikált, „melyben a Parasztpárt prominenseinek családnevét szedte rigmusba. Szomorú kép: egy költő, aki tallózó bandavezérek nevével ékesíti fel verseit.”¹⁹

Illyés és Márai korabeli műveit áttekintve tapasztalhatjuk, hogy az írói megszólalás jellemző formái is szinte szöges ellentétet mutatnak, ami kettőjük esztétikai normáinak, valamint írói szerep- és irodalomfelfogásának gyökeres különbségét jelzi. Illyés ekkoriban született költeményeiben – többek között a Márai által felemlített *Teremtmény* című versben is – a képviselői beszédmód szónokias „mi”-jével szól a nemzet előtt álló feladatokról: „Kerengtünk és összeálltunk, / összeállt egy gondolat, / tapadt, szakadt, állt, iramlott, / lelt akadályt és utat; / mint az ősi tengermélyből / egy szép teremtmény: a népből / színreszállt egy akarát. [...] Mindegy, merre menne Darvas, / Kovács, Farkas, Erdei: / árkon árvol (köztük én is), / ki nem e lényt követi, / őt, ki vádló és ki bíró / s levét, mint bőrét a kígyó, / mihelyt szűk lettél neki. // Vezér vagy te, Veres Péter? / Leghajsoltabb szolga vagy!” A népi író hangja immár nemcsak az elnyomott parasztságé, hanem a felszabadult nép, mint kollektivitás erejével szól, melynek a parasztságból felemelkedett újdonsült vezetők is egyenrangú tagjai, „vezérei” és „szolgái” is egyúttal. Mindeközben „Illyés azzal, hogy oly erővel képviselt egy álláspontot, abba a látszatba került, mintha tagadta volna a másikat” – jegyzi meg Széchenyi Ágnes.²⁰ Ez lehetett a fő oka Márai azon meggyőződésének, mely szerint az ideológus költő és az őt követő népi írók magatartása hibás, tevékenysége pedig káros a magyar irodalom, kultúra jövőjére nézve, mert „amikor vakon és esztelenül pozitívek a parasztság iránt, elveszejtenek egy műveltséget, s megszűnnek pozitívek lenni a magyarság egésze iránt.”²¹ Máskor azonban ennél is tovább megy, olyan nyilvánvalóan túlzó megállapításra ragadta magát, mely szerint „Illyés

15 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Szerk. Illyés Gyuláné, Budapest, 1987, Szépirodalmi, 7–8.

16 Uo., 8.

17 Uo., 120–121.

18 Márai Sándor: *A teljes napló, 1946*. Budapest, 2007, Helikon, 267.

19 Uo., 281.

20 Széchenyi Ágnes: I. m., 36.

21 Márai: I. m., 270. [Kiemelések a szerzőtől.]

és mind a népi írók szomorú, veszedelmes s a magyar műveltség egésze számára tragikusan káros magatartása nem magyarázható mással, mint a rablási ösztön és az irigység kóros elhatalmasodásával.²² A népboldogító eszmékkal szemben mindvégig szkeptikus Márai következetesen „csak” író akar maradni: „Ha még élek egy ideig, s itthon élek, lassan csakugyan idegenforgalmi látványosság lesz belőlem: egy író, aki irodalommal foglalkozik” – jegyzi meg, szokásos fanyar öniróniájával.²³ Márai a népi írók által legitimált új elit felemelkedésében is a „tömegek lázadásának” egy újabb szintjét látja, miközben a párbeszéd lehetőségének csökkenésével prózájában mindinkább a narrátor monologikus magánbeszéde válik meghatározóvá. Lőrinczy Huba észrevétele szerint már „az 1943-ban megjelent Fűves könyvtől kezdődően a diárium veszi át az imaginárius főszerepet Márai oeuvre-jében. E műfaj felelt meg a legjobban a szerző személyiségének, léhelyzetének, alkotói hajlandóságainak. Az önmagába, fátumába falazódó lélek számára mind adekvátabb megszólalási forma lett a monológ... [...] Ne essék félreértés: Márai naplói és szépprózája között nincs semminő műfaji kapcsolat. Az viszont korántsem véletlen, hogy a diáriumban egyeduralkodó monológforma mind nagyobb szerephez jut az epikában is.”²⁴

A két író esetében a nyugati utazásnak is más a téje: a mind magányosabb Márai számára a kiállítás, a „demonstráció”; ezzel szemben a megbízatás Illyésnek, aki elutazásuk előtt azt a feladatot kapta Keresztury Dezső vallás- és közoktatási minisztertől, hogy „Magyarország külföldi kulturális kapcsolatainak megerősítésére” használja a nyugati országokban töltött időt.²⁵ A Svájc felé száguldó vasúti kocsni realitása néhány órára mégis egy légtérbe kényszeríti a látens ellenfeleket. A vonatfülke Illyés felidézte körülményei már-már egy ökölvívó-mérkőzés helyszínére emlékeztethetik az olvasót: „Az urbánus és népies vitát (mert a szappanbuborékban is ez forog) persze egy harminchat órás vitaéjszaka sem dönti el. Az sem, hogy egyedül vagyok, akibe a népiességnek szánt minden nyilat bele lehet lőni. [...] A játszma nem könnyű. Márai ül velem szemben, olyan remek kibicek gyűrűjében, mint Ferenczy Béni, Pátzay, Czóbel, Cs. Szabó, Szücs [sic!], Szőnyi...”²⁶ Az első pengeváltások után mégis oldódik a feszültség, amint az írói munka közös „szakmai” kérdéseire terelődik a szó. Az együtt töltött hetek közös élményei pedig idővel az egymás iránti emberi szolidaritás érzéseit is képesek felébreszteni az ideológiai ellenfelekben. Márai kölcsönadja Illyésnek Gide *Naplóját*, sőt a népi író jegyzeteiben azt az esetet is megörökíti, amikor gyengélkedése idején írotársa gyümölcscsel, cigarettával, cukorral látja el szállodai szobájában.²⁷

Összességében tehát hasonló emberi és írói tapasztalatok, valamint alapvetően eltérő politikai-esztétikai előfeltevések jellemzik Illyés és Márai 1946–47-es nyugat-európai utazását. Miként hatnak mindezek a párhuzamosan születő útirajzok szemléletére, narrációjára, illetve a műfaji keretek átalakulására? Hogyan töltik meg az utazók a számukra hagyományos műformát egy gyökeresen megváltozó világ tapasztalataival? Olasz Sándor az útirajzát író Illyés zárómondataira – „Nyugodt vagyok. Egy szívós és nyugodt nép fia vagyok, amelynek nem kis pajzsa a derű” – hivatkozva megállapítja, hogy meghatározó „[a] derű Illyés könyvében, olykor mélységes pesszimizmus Máraiéban.”²⁸ A hiteles elbeszélői identitásformák és a romjaiból újraalkotandó Európa képének keresése azonban ennél némiképp összetet-

22 Uo., 276–277.

23 Uo., 278.

24 Lőrinczy Huba: „...a nyugati szellem mély válságon esik át...” *Európa elrablása*. In: L. H.: *Ambrustól Máraihoz. Válogatott esszék, tanulmányok*. Szombathely, 1997, Savaria University Press, 325–326.

25 Illyés: I. m., 189.

26 Uo., 120.

27 Uo., 128., 141.

28 Olasz Sándor: *Európa elrablása. Mitoszok és mítoszrombolások*. Forrás, 2010/4. 24.

tebb problémát sejtet. Mindezt pedig egy harmadik nézőponttal is kiegészíthetjük, hiszen tovább színezi a képet Cs. Szabó *Hunok Nyugaton* (1962–68) című kései írása, melyben a londoni emigráns Illyéssel közös útja felelevenítésére, egyszersmind a *Franciaországi változások* kontúrjainak újrarajzolására vállalkozik húsz év távlatából.

Búcsú Európától: Márai Sándor

A Napnyugatról még egyszer, utoljára hazatérő Márai az utazó külső és belső világának kölcsönhatásában véli megtalálni minden utazás értelmét: „*De talán az a tükörkép, amelyet a változás, a tájak és emberek torlódása és türemlése kelt és tükröz az utas eszméletében! [...] Az utazás igazi értelme valóban nem a megérkezés, hanem az, hogy mi indul el bennünk az utazás behatásai alatt.*”²⁹

Ennek nyomán objektív és szubjektív okai is lehetnek, hogy az alig remélt, várva-várt utazás végül általában, „*ötezer kilométeres csavargás*”, sőt „*részvétlátogatás*” benyomását kelti benne.³⁰ Svájcba érkezve elsőként a saját szemléletében bekövetkezett változások ragadják magukkal az elbeszélő figyelmét: „*Ez a város olyan – állapítja meg Genfben –, mintha visszatértem volna, tékozló fiú, apám házába; minden sértetlenül olyan itt, mint volt valamikor, egy életformában, melybe beleszülettem; csak én nem vagyok már ugyanaz, mint voltam, mikor beleszülettem és éltem e kellekek között, ebben az életformában.*”³¹ A svájci sértetlen világ bősége, háborítatlan életformái díszleteknek tűnnek a hátrahagyott otthon, a romos Budapest mindennapi valósága után: „*Körülöttem dómok, alpesek, paloták, megtömve arannyal és műkinccsekkel, milliomos csoroszlyák, amint Lincolnokon gurulnak szenvedélyeik után. Mindez ködvár, álom, imbolygó lidérc.*”³² De másként hatnak rá, háborús emlékek visszhangját keltik az utazás szokásos körülményei és a jól ismert látnivalók is: a vasúti hangosbemondó szavai a légiriadót idézik, később a Colosseum zöldmohás pincéiről az auschwitzi gázkamrák jutnak eszébe, majd – saját, bombatalálatot kapott budai házának maradványaira emlékezve – blazírtan szemlélődik a pompeji romok felett: „*én már tudom, mit éreztek a lakók azon az éjszakán, Pompejiben, mikor elpusztult egy műveltség, és tüzes eső esett az égből...*”³³

Míndeközben azt is látnia kell, hogy a külvilág, a háború romjai közt eszmélő Európa sem a régi többé. Az utazó csendes elégtétellel nyugtázza az emberi szellem, a művészet örök értékeinek győzelmét a barbár erők felett: „*Velázquez, mind a többiek, Goethe és Mozart, íme, ők az erősebbek.*” „*Az olaszok csatáját Mussolini vesztette el; de Michelangelo nyerte meg s Leonardo da Vinci és Dante. A többi nem számít.*”³⁴ A jelenkori Európa szellemi élete azonban kevésbé vigasztaló. Genf eleven, szerves polgári hagyományait látva az elbeszélő keserűen állapítja meg, hogy a polgári kultúra, erkölcs és a gyerekkorából ismert életformák már csak ott maradtak fenn, ahol százmilliók vagyonok jelentik a fedezetét. „*Valamit elraboltak Európából a vad erők, melyek acélseprőkkel separtek végig a városok és csataterek felett. Az emberek élnek, mert élni organikus lehetőség, Európában is. De az élet ihlet nélkül nem szerep, csak tenyé-*

29 Márai Sándor: *Európa elrablása*. In: M. S.: *Európa elrablása; Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest, 2008, Helikon, 113., 114. [Kiemelés a szerzőtől.]

30 Uo., 114., 23.

31 Uo., 10.

32 Uo., 36.

33 Uo., 68.

34 Uo., 9., 80.

szet. Európában nem csak a nemzedéknek, a földrésznek sincs közös ihlete többé³⁵ – nyugtázza rezignáltan, miközben a háborús traumából eszmélő országokat járva mindenütt korábbi diagnózisát látja beigazolódni. „Európának ma is vannak nagy írói, művészei és tudósai, de nincs egységes szellemi élete. [...] Európa szellemi képlete ma nem az öntudatos irodalmi, művészi vagy tudományos erők összjátékának következménye, mint volt még az elmúlt században is: magányos alkotótehetségek viaskodnak mindenfelé, keresik az igazság és a szép kifejezésének új módszereit” – állapította meg három évvel korábban Ortega y Gassetre hivatkozva, *Ihlet és nemzedék* (1943) címmel megtartott akadémiai székfoglaló beszédében.³⁶ A kontinens arcvesztéséért és az európai műveltség válságáért akkor egyértelműen a szellemi szabadság hiányát és a humánus megrendülését tette felelőssé: „Korokban, melyek szükségből vagy a szájas önkény parancsára ez eszméket megtagadják, rövidzárlat következik be a szellemi életben, a gondolkodás láthatára elsötétül” – jelentette ki, félreérthetetlenül célozva kora totalitárius rendszereire.³⁷ Útja során azonban tapasztalnia kell, hogy a háború végét és a fasisztoid önkényuralmak bukását követően elmaradt a megtisztító, szellemi ihletet adó katarzis. Európa népei erkölcsileg megrendülve, anyagilag és szellemileg egyaránt elszegényedve kerültek ki a háború pusztításából. A kontinens politikai és szellemi eliteje a saját felelősségével való szembenézés helyett nemzeti féltékenységek vagy pártérdekek korlátai mögé zárkózik, ami továbbra is gátolja a szabad gondolkodást, valamint az alkotó elmék közti, nemzetek és világnézetek feletti eszmecserét: „bénít a szabad gondolatközlés hiánya; minden szabad gondolat olomsúly tehenkedik, világszerte... [...] Ezt a súlyt a fasiszták kezdték a világban a gondolatra olmozni; s ma sem oldották fel, sehol, ott sem, ahol nem volt fasizmus. Zürichben vagy Párizsban éppen olyan kevésbé lehet »szabodon« gondolkozni, mint akárhol Európában; a különbség mindössze annyi, ha mégis megkísérli valaki, hogy minden délkörön belül mások a következmények...”³⁸

Az utazó mindenütt az európai élet „amerikanizálódását”, a fogyasztói szemlélet terjedését tapasztalja. A tömegérzelmekre ható politikai eszmék, az ipari termelés minden korábbit meghaladó kapacitásbővülése és a háború értékromboló hatásai együttesen felgyorsították a társadalmak kulturális kiegyenlítődésének folyamatát, ami az egyéni gondolat és az alkotó tevékenység leértékelődését, s ennek nyomán a szellemi színvonal általános csökkenését eredményezi. „Az olasz kiadó, akivel beszélgetek, hümmögve bizonygatja, hogy a közönség másodszor cserélődik egy emberöltő alatt Itáliában; s az új közönségnek még sokáig nem kell más, csak egyfajta amerikai moziromantika; s az új közönség parvenü-rétege színházzal, irodalommal még egyszer eljátszatja a múltat, azt, amiről csak hallott, mikor még a kakasülőre sem futotta neki...”³⁹ A háború utáni új világban a szellemi javak is fogyasztási cikként jelennek meg: „Az irodalom meghalt, éljen a könyvtermelés” – foglalja össze aforisztikusan észrevételeit.⁴⁰ Párizsi irodalmi felfedezései, Charles du Bos, Gide, Valéry könyvei a tegnap Franciaországának emlékét őrzik; a jelen szellemi munkásaira azonban mindenütt a piac törvényei nehezednek: „El kell fordulni a világtól, költők; el kell fordulni, eltakarni arcotok, befelé nézni, ha szolgálni akarjátok; mert máskülönbben csak kiszolgáljátok.”⁴¹

35 Uo., 110–111.

36 Márai Sándor: *Ihlet és nemzedék*. In: M. S.: *Ihlet és nemzedék*. Budapest, 1992, Akadémiai – Helikon, 21.

37 Uo., 22–23.

38 Márai: *Európa elrablása*, 125.

39 Uo., 44.

40 Uo., 81.

41 Uo., 23. [Kiemelések a szerzőtől.]

A második világháború utáni Európa országait járva az utazó napi valóságként érzékelte Eötvös József szavainak igazságát a francia forradalom zászlajára tűzött szabadság és egyenlőség eszméinek egymással ellentétes voltáról. Márai e kérdés kapcsán égetően időszerű kérdéshez nyúl. Nem tagadja, hogy az európai társadalmak szellemi és anyagi különbségeinek mérséklése elkerülhetetlen; a szociális kiegyenlítés nagy társadalmi kísérletével járó kockázatokat azonban jóval súlyosabbnak látja, mint akár Illyés, akár a magyarországi népi, illetve szocialista irányzatok képviselőinek többsége. *„Minden népnek el kell most dönteni, milyen árat hajlandó fizetni a szocializmusért, s el kell döntenie, a szocializmusnak milyen képletért hajlandó ezt az árat megfizetni”*⁴² – állapítja meg, némi szorongással utalva az átalakulás lehetséges veszteségeire. Ha Márai szavait a népi írók vezéralakjának szinte ugyanekkor papírra vetett helyzetértékelésével vetjük össze, láthatjuk, hogy a két író egyaránt egy új erkölcsiség, nem pedig egy (szovjet-orosz mintájú) politikai rendszer megvalósulását értette a szocializmus fogalmán, a kettőjük felfogása közti különbség mégis jelentős: *„Európa népeinek most következő fél százada arra megy, hogy a nacionalizmus igazán maradi létköréből kibontódoma miképp erjedjenek át külön-külön, majd együttesen a szocializmusba, s azon át abba az új erkölcsiségbe, amelynek épp a szocialista eszme a legfőbb tünete.”*⁴³ Illyés sokkal inkább derűlátó, az átmenet mikéntjét függőben hagyó diagnózisával ellentétben Márai szembenéz a forradalmi út szükségszerű értékpusztításával, s gondolatkísérletét összegezve nyíltan elveti a radikális beavatkozást: *„A kérdés ez: ha a forradalom logikus, megállhat-e a félúton? Elismerhet-e más szempontot, mint a pillanat érdekét? [...] ha ez az ára a forradalomnak, érdemes-e forradalmat csinálni?... Vagy vállalni kell a sokkal lassúbb módszert, a nevelés módszerét? Én döntöttem, a nevelést választom.”*⁴⁴ Márai számára a méltányosság utáni vágy Európa humanista örökségében gyökerezik, ezért a társadalmi igazságosság megteremtése sem járhat a szellemi javak pusztulásával és a szabadság korlátozásával. A rombolás nem hozhat igazságot, ahogy a franciák háborús kudarca sem vezethet a naplóíró Gide által remélt erkölcsi katarzishoz, ezt az elbeszélő megjegyzése szerint a magyar történelem elmúlt száz évének vereségei bizonyíthatják leginkább. *„Nincs más út a szabadsághoz, mint a méltányosság törvényeinek, az emberi együttélés feltételeinek nagyon lassú pedagógiája”* – nyomatékosítja visszatérő ismétléssel álláspontját, az angolok és a skandináv népek példájára hivatkozva.⁴⁵ Ők társadalmi berendezkedésük minden kötöttsége, kompromisszuma ellenére mégis szabadok, mert jogállamban élhetnek: *„Szabadok, mert meglehetősen pontosan tudják, mire van joga az államnak, és mihez van joga az egyénnek – s ezt az írott és íratlan megegyezést nagyjából betartják.”*⁴⁶

A szerepét veszített, helyét kereső Európa jelképét az utazó egy mitologikus jelenetet ábrázoló 16. századi bronzszoborban véli felfedezni, melyet Mussolini egykori palotájában állítottak ki; címe *Ratto d'Europa* – azaz *„Európa elrablása”*. Ettől kezdve mindvégig küzd a testet öltött látomással, mely útja során mindenütt kísérti: *„Elrabolták, igazán? Kik és mit? [...] Mindenekelőtt a hivatástudatot; azt a tudatos vagy ösztönös zsiger-meggyőződést, [...] hogy Európának, tehát a földrész lakóinak valamilyen küldetésféle megbízatásuk és szerepük van a világban, s ezt a megbízatást az európai sorstól kapták örökségbe.”*⁴⁷ Az európai öntudat érzése nélkül az utazás szellemi mérlege is szegényes. *„Láttam Mistinguette-t és a Vezúvot. Ettem*

42 Uo., 20. [Kiemelés a szerzőtől.]

43 Illyés Gyula: *Az idő kérdései*. Válasz, 1946/1. 4. [Idézi: Széchenyi Ágnes: I. m., 23.]

44 Márai: I. m., 28. [Kiemelések a szerzőtől.]

45 Uo., 119., 122.

46 Uo., 122.

47 Uo., 110.

polipkolbászt és penicillint. Nem kis dolgok ezek, öcsém” – összegzi a hazatérő író „szállóvendége”, azaz nevelt fia, a hatéves János kérdésére úti élményeit, keserű iróniával nyugtázva, hogy a kiégett, szellemi kisugárzását veszített Európa látnivalói már csak egy kisfiú szemével nézve tűnhetnek jelentősnek.⁴⁸

Az „elrabolt Európa” látomásából levont végső következtetések eszme- és műfajtörténeti síkon egyaránt túlmutatnak Márai útirajzán. Az erkölcsi és szellemi mivoltában leértékelődő Nyugat az író ítélete szerint a magyarság számára is elvesztette iránymutató jelentőségét, ami a nyugatos magyar reformerek, az Ady által felemlegetett „szent kenyélfutók” korának és nyugatra tartó utazási hagyományának lezárulását jelzi.⁴⁹ A Párizsból hazainduló író a Gare de l’Est szimbolikus helyszínén is erre gondol: „Szent hely ez az állomás, itt lihegtek a búcsúzó magyarok, néhány évtizeden át, Adytól kezdve. Én is itt lihegtem valamikor. Most nem lihegek, inkább csak fázom. Mikor indul már Keletre ez a vonat?”⁵⁰ A trianoni határokat visszaállító 1947-es párizsi békekötés szomorú pillanatából viszszatekintve a magyar szellem 18. század vége óta meg-megújuló integrációs törekvései egyértelmű kudarcnak tűnnek: „A magyar irodalom sorsa a világban tragikus. [...] Nevelésünk nyugati volt, tehetségeink inspirációja a testőrkorszak óta a legnemesebb nyugati szellem volt – de a mű, ez a csodálatos, gazdag magyar irodalom nemcsak nyelvében, hanem szellemében is magányos maradt, nem tudott igazi fényrel szikrát vetni, mikor a világgal érintkezett.”⁵¹ Az egykor csodált Nyugat üressége és közönye a végső ítélet megvonására készíti az elbeszélőt: „Hol az a szellemi vagy morális jogcím, amivel a Nyugat ma megkövetelheti tőlem, a keletitől, hogy hajbókoljak előtte? [...] Menjünk haza Nyugatról, valóságosan és képletesen. Várjuk meg, amíg megint tanítani kezd; [...] Keletiek vagyunk, ráérünk. Miért is tülekedni, bizonygatni, hogy más is volt, nem csak Endre és Szálasi?...”⁵² Az író, aki gyerekkorának békebeli Magyarországon mindenütt a nyugati értékeket közvetítő közép-európai szellemi tér kisugárzását érezte maga körül, s még a trianoni összeomlást követően is a hanyatló napnyugati kultúra fiának öntudatával kelt útra, hogy a Kelet világának idegenségét fürkésze, most egyértelműen a magyarság keleti vonásait érzi meghatározónak.⁵³ Az 1947-ben, még Magyarországon publikált *Európa elrablásában* a szovjet megszállás hatásairól ugyan – okkal, ok nélkül – nem esik szó; a magyarság kultúrgeográfiai helyzete azonban a szerző érzékelése szerint lényegében ettől függetlenül is átértékelődik. A nyugatról érkező, Szent István kora óta meg-megújuló szellemi impulzusok újabb hullámának elmaradása nyomán Magyarország a világ kulturális térképén egyértelműen keletre csúszik, amit a korabeli naplóbejegyzések is sugallnak: „a Rákóczi úton baktatva, ebben a neonfényes, ostrom utáni, ködös balkáni nagyvárosiasságban ridegebbnek éreztem ezt a kietlen telet, mint akármikor a múltban” – állapítja meg nem sokkal hazatérése után. „Buda csak díszlet. Tehetséges, különös karavánszeráj ez, s föltétlenül keleties; átmenet Szarajevó és Bukarest között, néhány szélességi fokkal nyugatabbra; de ugyanaz.”⁵⁴

48 Uo., 113.

49 Vö. Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. In: A. E.: *A világgóság lobogója alatt. Ady Endre válogatott publicisztikai írásai*. Szerk. Ferenc Győző. Budapest, 2012, Nap Kiadó, 121.

50 Márai: I. m., 107.

51 Uo., 124–125.

52 Uo., 103., 106.

53 Márai 1926 tavaszán tett közel-keleti utazásáról beszámoló fiatalkori útirajza: Márai Sándor: *Istenek nyomában* [1927], Budapest, 2011, Helikon.

54 Márai Sándor: *A teljes napló, 1947*. Budapest, 2007, Helikon, 25., 26.

Amikor Ady bő negyven évvel korábban papírra vetette elhíresült sorait – „*Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra*” –, ítélete nyíltan elutasító volt.⁵⁵ Márai esetében azonban a keletre tolódás megítélése az elbeszélő fanyar iróniája ellenére sem egyértelműen negatív töltetű, mivel a nyugati szellem mély válsága akár fel is értékelheti a magyarság eltérő örökségét: „...nem tudom, a keletibb magyar szellem, minden nyugatias színeződésével nem táplálkozik-e ősi, ellenállóbb, válságot bíróbb tartalékokból, mint a mai Nyugat szelleme?” – jegyzi meg.⁵⁶ Pesszimista perceiben a „nyugatos”, „urbánus” íróként számon tartott Márai példaképével, Ortégával szemben már-már inkább az Európa-ellenes Unamunóval kerül párhuzamba, aki provokatív téziseiben Spanyolország „afrikanizálásának” programját fogalmazta meg.⁵⁷ Ez az egyik legfőbb oka, amiért – egyelőre – az emigrációt mint szereplehetőséget is elutasítja; az író időskori visszaemlékezéséből tudható ugyanis, hogy Párizsban járva már ekkor is eljárszott a Nyugaton maradás gondolatával.⁵⁸ A magyar szellem keleti titkát őrző anyanyelv azonban – ekkor még – úgy érzi, hogy a kárpát-medencei hazához köti: „...nem marad más tennivaló számomra, mint itt élni, a Rózsadombon vagy valamilyen más dombon, ahol magyarul beszélnek, ülni, mint az ajándékba kapott pekingi faragás kínaija ül és olvas egy puszpángfa alatt. Ez a puszpángfa a magyar nyelv; s a magyar nyelv számomra egyértelmű a sorssal” – összegez hazatérve az útirajz elbeszélője.⁵⁹

Ha nincs lehetőség a kultúrák közti közvetítésre, az útirajz műfajának hagyománya is folytathatatlan a magyar irodalomban. Európa nem ad többé követendő „nagy narratívát” a világnak, ami a 19. században kialakult irodalmi forma kiüresedését, felbomlását eredményezi. Egységes elbeszélői nézőpont híján Márai utolsó útirajza jelen idejű, gyakran ismétléseket, néha egymásnak ellentmondó megjegyzéseket is tartalmazó, élőbeszédszerű monológokra, aforizmákra töredezik. Az *Európa elrablása* elbeszélésmódja nemcsak pusztán naplószerű, amint az író korabeli műveivel kapcsolatban Lőrinczy Huba megállapítja, hanem gyakran szó szerinti egyezéseket mutat a naplófeljegyzések szövegével. Márai 1947-es *Naplójának* az utazás során született, illetve arra vonatkozó későbbi jegyzeteit több-kevesebb módosítással szinte kivétel nélkül bedolgozta útirajzába, ahol néha egy-egy út közben papírra vetett aforisztikus megjegyzés részletezőbb kifejtésére vállalkozik, máskor viszont nem is változtat az eredeti megfogalmazáson.⁶⁰ E szövegek műfajközisége rávilágít az utolsó Márai-útirajz szövegkoherenciájának, műfaji határainak bizonytalanságára, s végső soron az utazási narratíva textuális felszámolódását demonstrálhatja.

Újrarajzolt útirajz: Illyés/Cs. Szabó

„Nem voltam túlságosan kíváncsi a háború utáni Európára. Útiböröndömet tulajdonképpen csak azért szedtem elő, hogy erről a kérdésről – Európa jövődjéről – megtudjak valamit a helyszínen” – jegyzi meg Illyés Gyula, akinek melankolikus sorait akár az urbánus író társ is papírra vethette volna.⁶¹

55 Ady: I. m., 121.

56 Márai: *Európa elrablása*, 114.

57 Vö. Csejteji Dezső–Juhász Anikó: *Ortega és Európa – egy vonzalom állomásai. Utószó*. In: José Ortega y Gasset: *Elmélkedések Európáról*. Budapest, 2007, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 104.

58 Vö. Márai: *Föld, föld!...* Budapest, 2006, Helikon, 301–311.

59 Márai: *Európa elrablása*, 116–117.

60 Vö. Márai: *A teljes napló, 1947*. 7–18., 22–25., 35–36., 38., 44., 54–55., 58–59., 69.

61 Illyés Gyula: *Franciaországi változatok*. In: I. Gy.: *Szíves kalauz. Útirajzok*. Budapest, 1974, Szépirodalmi, 425.

A két író perspektívájának különbsége talán leginkább akkor válhat láthatóvá, ha az „apai házba” visszatérő Márai svájci benyomásait Illyés ugyanakkor, ugyanott lejegyzett észrevételével vetjük egybe: „Úgy érzem, mintha az időben utaztam volna előre. A húsz év utáni Pesten képzelem magam.”⁶² Míg Márai a világegés utáni Európa országait járva a múltra emlékezik és a humanista örökség romjai felett tart szemlét – nem véletlen, hogy a romok látványának emléke is időről időre megjelenik útirajzának lapjain –; addig Illyés kételyekkel küzdve ugyan, de mindenütt a jövő biztató jeleit, lehetőségeit fürkészi. Az utazás célja a miniszter-barát felkérésén túl elsősorban szellemi-erkölcsi küldetés a népi írók vezéralakja számára, aki – mint felidézi – már gyerekkorában is azért ment Ozorára, hogy beszámolhasson róla Rácegresnek: „Rácegrest akartam erősíteni még akkor is, amikor megszerettem Ozorát” – írja, gyerekkora „nagy utazásában” minden későbbi útra kelésének metaforáját és mintaadó östípusát fedezve fel.⁶³ Innen ered a „konok hódíthatnék”, és az, hogy az író „rendületlenül hazabeszél”, arra törekedve, hogy minél szeleesebb közönségnek, minél nagyobb hűséggel számolhasson be hírszerző újáról.⁶⁴

Az útirajz mellett Illyés esetében is naplóbejegyzések tudósítanak a külföldön töltött hetek eseményeiről, nála azonban – Máraival ellentétben – erős stiláris differencia jellemzi az eredetileg nem kiadásra szánt naplójegyzetek és az útirajz szövegét, melyek közt rendkívül kevés a közvetlen egyezés. A *Franciaországi változatokban* csak párizsi élményeiről számol be a nagyközönségnek, az utazás elbeszélése ugyanakkor e műben sem alkot összefüggő narratívát, sokkal inkább közelre fókuszált éles pillanatképek sorát nyújtja. A mű mozaikszerű jellegét és az összekötő narratív szál alárendelt szerepét a címadás is jól érzékelteti. A kinagyított jeleneteket és életképeket („A vámos”; „Egy összecsapás”; „Az üzem”; „Húsz év múlva”; „A képviselőházban”; „Szemtanú”) esszészerű, gyakran filozofikus mélységű elmélkedések váltják („Az élményről általában”; „Európa egysége”; „A döntő kérdés”; „A fal”; „Kószálás közben”), nemegyszer felütéssel lezárva. Eközben Illyés művére is jellemző a monologikus elbeszélésmód, az írás jelenére és változó körülményeire vonatkozó utalások – például: „Genf és Róma után, 1947 februárjában Párizsban írom ezeket a sorokat”; vagy: „E sorokat éjszaka, elalvás előtt, ágyban fekvé vetem papírra” – pedig naplószerű jelleget kölcsönöznek a műnek.⁶⁵ Az útirajz szövegét a dátummal ellátott *Naplójegyzetekkel* összevetve azonban az is látható, hogy a külön címet viselő, egymáshoz lazán illeszkedő darabokban elbeszélte események nem követik egymást szoros egymásutánban, sőt, az útirajz kompozíciója időnként fel is cseréli a naptári időrendet.

Az utazó a háborús évek „hosszú éjszakája” után hajnalban érkezik vissza ifjúsága városába; a Párizsba vezető út azonban közel sem zökkenőmentes. A Franciaország határát őrző Vámos, aki nem elégszik meg az utas bőröndjeinek ellenőrzésével, hanem zsebeit, tárcáját, sőt cipőjét is alaposan átvizsgálja, Illyés leírásában a háború utáni Európa pszichózisának jelképévé lényegül. „Am a szimbólumnak ő is csak egy darabkája”; a határt őrző, szinte teljhatalmú hivatalnok valójában csak porszemnyi része a kontinens országait uraló rögeszmés bizalmatlanság rendszerének: „Az ostonon, amellyel az emberiség öntestét csapkodja, ők csupán az a raffiasudár (vagy csapó), amely a végén, s így testünkön csattan.”⁶⁶ „Nem ismerem hatalmának határait, s így az én hatalmamnak – egyéniségemnek – határvonalai is

62 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Szerk. Illyés Gyuláné. Budapest, 1987, Szépirodalmi, 123.

63 Illyés: *Franciaországi változatok*, 313.

64 Uo., 314., 358.

65 Uo., 425., 445.

66 Uo., 306., 448.

ködbe vésznek tudatomban”⁶⁷ – állapítja meg, szabadsághiányának konstatálásával mintegy visszaigazolva Márai szavait, aki szerint az alkotmányos demokráciában élő angolok azért „[s]zabadok, mert meglehetősen pontosan tudják, mire van joga az államnak, és mihez van joga az egyénnek – s ezt az írott és íratlan megegyezést nagyjából betartják”.⁶⁸ A megfigyelő szerepét felvevő áldozat azonban szenttelen leírásával csak fokozza az ellenőrzés groteszk hatását, számára a megsemmisítő irónia az egyetlen fegyver egy olyan világban, ahol az egyéni szabadság határai bizonytalanok válnak. Mindeközben a hatalom elnyomó gépezetével szembekerült kelet-európai értelmiségi mintha már az eljövendő hidegháborús korszak etikai imperatívuszát fogalmazná: „A megértés bajnoka vagyok. Minden idők legerősebb fegyverével, a céltudatos türelemmel óhajtok küzdeni mindenfajta dölyf és önzés, minden elzártság és elzárkózás, igen, minden határ ellen.”⁶⁹ „A határok csak afféle gyümölcshejak a népek testén. Bizonyára az állam is csak afféle héj a nemzeteken.”⁷⁰

A kontinens keleti feléről jött utazó mégsem adja fel a reményt, hogy a közösen átélt szenvedések végső soron közelebb hozzák egymáshoz Európa népeit: „sohasem éreztem ilyen otthonosnak magam nyugaton, mint most”, állapítja meg a háború dúlta országokat járva.⁷¹ Míg Márai Párizs arcának megkomolyodása mögött a győzelemre hazudott vereség és a nagyhatalmi státusz elvesztése miatti erkölcsi és szerepválságot érzi, addig Illyés benyomása szerint a város előnyére változott: „Talán egy kicsit szomorú lett, de ez is illik neki. Meglátszik rajta, hogy szenvedett, s hogy nem felejtí szenvedését. Elhányta kacatjait. [...] Így rokonszenvesebb annak, aki maga is szenvedett és gondban él. Így európai; félvilági helyett változatlanul így nagyvilági, a szó igazi értelmében.”⁷² Illyés a francia szellemi élet jelenségeit is másként ítéli meg, kimerülés helyett a 17. századot idéző erőgyűjtés jeleit fedezve fel mindenütt. Párizs, a húszas-harmincas évek mondén világának egykori központja az újabb háborúból magához térve határozottan puritán benyomást kelt az utazóban, aki a Freiburgból átszivárgó egzisztencializmus hatását a reformációval állítja párhuzamba, mivel mindkettő az emberi lét erkölcsi alapjainak újrafogalmazásáról elmélkedik – de ezt teszik a marxisták és a katolikusok is eközben: „A templomok zsúfoltak. De a szabadgondolkodók vitatermei éppoly zsúfoltak. Itt is, ott is az emberi magatartás belső törvényeiről folyik a prédikáció.”⁷³

A két író szinte egy időben rögzített Párizs-képének különbözőségében ugyanakkor a világnézeti differenciák mellett az optikai eltérésnek is jelentős része lehet. Illyés ’20-as évekbeli szürrealista költősuhanccal barátai a második világháború utáni francia irodalom beérkezett nagyjává váltak; köztük forogva – Márai távoli árnyképeivel szemben – egészen közelre fókuszált pillanatképek sorát készíthette el Párizs kortárs irodalmi életéről. A *Franciaországi változatok* portrészorozatában többek között az extravagáns Tristan Tzara, a felesége halála utáni szomorúságát magába fojtó csendes Paul Éluard, a már-már Victor Hugo babérajaira törő, nemzetiköltő-szerepre készülődő Louis Aragon és felesége, a „first lady” Elsa Triolet, valamint a Babitsot idéző idős François Mauriac, Raymond Queneau, Robert Aron, Aurelien Sauvageot kel életre. A körükben mozgó elbeszélő alig érzékeli a távolabbról szemlélődő Márai által diagnosztizált felhígulást, az olcsó tömegkultúra, az amerikai ízű bestseller-irodalom előretörését. Az egyetlen kivételt Henry Miller amerikai

67 Uo., 306.

68 Márai: *Európa elrablása*, 122.

69 Illyés: *Franciaországi változatok*, 451.

70 Uo., 311.

71 Uo., 335.

72 Uo., 388.

73 Uo., 417.

botrányszerző könyvei jelentik, melyek felkeltik ugyan az írótlárs érdeklődését, kezdeti kíváncsisága azonban hamar csökken, nemsokára már csak esti altató gyanánt lapozgatja őket. Sokkal élesebb „Az üzem”-ről, azaz a Montparnasse irodalmi kávéházainak egyikéről készült pillanatfelvétele, mely a fázó, háború utáni Párizs életének minden nehézsége ellenére a szerves, eleven irodalmi légkör továbbélését mutatja.

A magyarság és a magyar irodalom helyzetét Európában mindennek ellenére rendkívül hasonlóan érzékeli a két útirajzíró. Illyés ennek során utal is Máraira, aki „*a nemes, nyelvi »ázsiaiáság«*” titkában látja az elzárttság fő okát.⁷⁴ „*Az álcázatlan valóság, amellyel számot kell vetnünk, az, hogy az irodalmi nagyvilág szemében mindmáig úgy ülünk itt Európa közepén, mintha soha egy kukkot sem ejtettünk volna*” – állapítja meg.⁷⁵ A közelmúlt sikertelen próbálkozásain végigtekintve lemondóan konstatálja, hogy fordítók újabb és újabb kísérletei fúltak érdektelenségbe, s ha egy-egy név időnként fel is keltette az értő körök érdeklődését, a magyar irodalom mint fogalom továbbra sem él a nyugati köztudatban. A személyesen régóta ismert francia írókból, költőkből ugyan nem hiányzik a segítőkészség, de mindez leginkább csak az ifjúkori jó barát személyének szól. A kultúrdiplomáciai küldetést teljesítő írónak ugyanakkor azzal is szembeülnie kell, hogy a magyar irodalom értékeinek ismeretlensége nem pusztán az írók belügye, hiszen – a békedelegáció vezetőjének szavait idézve – nem volt egy Thomas Mannunk, aki a tárgyalások idején kellő tekintéllyel szót emelhetett volna a magyarság érdekében. Ennek a következménye, hogy „*[a] döntő órákban alig hangzott irányunkban rokonszenves hang.*”⁷⁶

A magyar szellem legfőbb alkotásainak visszhangtalanságával összefügg a magyar társadalom és a magyar értékek, nézőpontok teljes ismeretlensége a világban. Erre döbrenti rá a diákkori jó barát Tristan Tzarával folytatott hosszú vitája is, aki értelmetlennek, sőt károsnak tartja a Magyar Írószövetség szlovákiai magyarok kitelepítése elleni tiltakozását. „*Rajta mérhetem, a jóakaratóiak felé is milyen iszonyú falat kell áttörnünk; milyen messzeségben, milyen kivettségben élünk, milyen mélyre söprettünk arról a helyről, ahol most száz éve – 48 idején – álltunk nyugat tudatában*” – összegzi keserű tapasztalatait a szürrealista íróvezértől távozó elbeszélő.⁷⁷ Mindeközben az utazónak a szomszédos országok sokkal hatékonyabb érdekérvényesítő képességét is tapasztalnia kell, melynek fontos részét jelentik a kulturális kapcsolatok: a csehszlovák kormány a legnagyobb francia írókat, többek között Tzarát, Julien Bendát látja vendégül; Jugoszlávia új urát, Tito marsallt pedig Aragon személyes jó barátjaként tartja számon. Illyés naplójában, 1947. január 14-i keltezéssel némiképp tömörebben, szókimondóbban foglalja össze benyomásait: „*Jelentéktelenebbek vagyunk, mint azelőtt. A jobboldal, amely becsült, elfordult, a bal nem bízik; jobban szereti a cseheket, románokat, szlovákokat. Tharaud? – nem kell. Tíz francia napilapnak van román belső munkatársa.*”⁷⁸ Még a nagy katolikus író, François Mauriac szavaiból is az derül ki, hogy ő sem tudja Európa szellemi térképén elhelyezni a hozzá látogatóba érkező magyar utazókat, s valamely délszláv nép fiainak véli őket. Mindennél jobban jellemzi a kelet-közép-európai térség iránti nyugati tájékozatlanságot és mélységes közönyt, hogy a békeszerződés aláírásának napján az utazó kezébe kerülő párizsi újság Erdélyt – azaz Transzylvániát – a közel-keleti Transzjordániával téveszti össze.

74 Uo., 366.

75 Uo., 365.

76 Uo., 419.

77 Uo., 330.

78 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Szerk. Illyés Gyuláné. Budapest, 1987, Szépirodalmi, 173.

Minden észrevételét azonban ekkoriban már egyik író sem vethette papírra. Márainak módja volt rá, hogy emigránsként írt időskori visszaemlékezésében maga árnyalja az *Európa elrablása* egyes megállapításait mindazon körülmények, vonatkozások lejegyzésével, melyek 1947-ben, a szovjet megszállás alatt álló Magyarországon nem voltak közölhetők. Illyés útirajzának kontúrjait ezzel szemben a hú barát és útítárs, a Máraihoz hasonlóan emigránsorsra kényszerülő Cs. Szabó László rajzolja meg két évtized távlatából, *Hunok Nyugaton* (1962–68) című kötetében. Az erdélyi urbanitás szellemi örökségét hordozó, kolozsvári származású protestáns Cs. Szabó és a dunántúli puszták népéből kiemelkedő, katolikus neveltetésű Illyés kapcsolata a huszadik századi magyar irodalom „kutya-macska barátságaként” jellemezhető, melynek során – az emlékezésekben és levelekben megőrződött állandó, kölcsönös ironizálás mellett – mindvégig a barátságra esett a hangsúly. Esetükben azonban többről is szó volt két szuverén alkotó egyéniség egymás iránti kölcsönös rokonszenvénél, mivel a személyes jó kapcsolat mindkettőjük számára egyszersmind a „túlparton” való szellemi hídveres lehetőségét is hordozta. A népi-urbánus konfliktus áthidalására-meghaladására törekvő Cs. Szabó Monostori Imre megfogalmazása szerint a harmincas évek végétől kezdve „benne találja meg azt az egészséges »klasszikus« öntőnyt, amely a legkényesebb európai ízlésnek, esztétikai mértéknek is megfelelő, népből jött nemzeti író ismérveit reprezentálja.”⁷⁹ Az urbánus esszéista már a *Nyugat* utolsó évfolyamában így méltatja író társát: „Pályáját összefoglalásnak szánta a sors, s ezt ösztönszerűen érzi; nem szorult rá, hogy arasznyi eredetiséggel tűnjön ki. Nem úgy lett naggyá, hogy elűtött a többtől, hanem azzal, hogy minden oldalról: próza és vers, paraszток és patriciusok, Dunántúl és Erdély, Bordeaux és Szibéria felől befogadta a segítséget, felfogta a jeleket. Keresztűtnak, összefoglalónak született, aki csak egy hosszú pályán, sok pályát sűrűlve, sok csillagzónán átvonulva, s külsőleg is nagyszabású műben egyesítheti mások szétugró szenvedélyeit.”⁸⁰

Cs. Szabó 1941-es „jósolata” jegyében később, emigránsként, a hidegháború, majd az enyhülés éveiben is a nemzet szellemi egyesítőjét látta Illyésben. „Írásom nem tudományos dolgozat, nem is hangszalag lejátszása, hanem szabadon mintázott önéletrajzi fejezet, amelynek fő alakja Illyés Gyula” – szögezi le az eredetileg barátja hatvanadik születésnapja alkalmából írt, majd önálló köteté bővített műve bevezetőjében.⁸¹ Közös utazáshoz kapcsolódó szövegek ugyan már a magyar utazási irodalom korábbi időszakában is születtek, Cs. Szabó könyvének újdonságát azonban Wesselényi és Széchenyi párhuzamosan vezetett naplóival vagy Gorove István és Tóth Lőrinc reformkori útirajzaival szemben a szövegek közötti kapcsolatok célzott alkalmazása jelenti. A *Hunok Nyugaton* már a szerző önéletrajzi regényét, a *Hunok Párisban*-t idéző címevel is az Illyés-szövegekkel való párbeszédre utal. A londoni emigráns a maga nézőpontjából, de Illyést, mint harmadik személyt, mindvégig a középpontba helyezve írja újra közös utazásuk főbb eseményeit, művét időről időre jelöletlenül idézetek, illetve célzások intertextuális nyomaival kapcsolva Illyés szövegéhez.⁸² Másrészt az események elbeszélése is a *Franciaországi változatok* narratív struktúráját köve-

79 Monostori Imre: Cs. Szabó László és a népi irodalom. Forrás, 2005/11. 62.

80 Cs. Szabó László: *Illyés Gyula*. Nyugat, 1941/4. = <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00663/21238.htm>

81 Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Budapest, 1994, Könyves Kálmán, 7. [Az eredeti szövegváltozatot lásd: Új Látóhatár, 1962/5. 423–447.]

82 „Az intertextualitást én a magam részéről – kétségkívül korlátozó módon – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz – eidetikusán és leggyakrabban – egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként határozom meg. A legexplicitebb és a legszűrszerűtbb változatát az idézet hagyományos gyakorlata képviseli (idézőjelekkel, pontos utalással vagy anélkül); [...] még kevésbé explicit és még kevésbé szó szerinti formája a célzás, azaz egy olyan közlés, amelynek teljes megértése feltételezi azon kapcsolat ismeretét, amely közte és egy másik közlés között áll fenn, melyre szükségképpen egy-egy [...] hangsúly utal.” Gérard Genette: *Transztextualitás*. Ford. Burján Monika. Helikon, 1996/1–2. 82–83.

ti, mintegy metatextusként folyamatosan kommentálva az útitárs szövegét, miközben a megszólalás médiumául maga is az útirajzformát választja.⁸³

Cs. Szabó kötetében időnként Illyés közelre fókuszált képeinek háttérét, kontextusát vázolja fel, máskor sötét tónusokkal árnyalva mélységet ad a pillanatképeknek, elmékedéseknek. A méltott író nyelvhasználatát, metaforikáját megidéző kötet textuális műveleteinek „külpolitikai” helyi értékét mindenekelőtt az jelenti, hogy eközben a koalíciós évek Magyarországon le nem írható részletekkel, észrevételekkel egészíti ki írotársa elbeszélését. A *Franciaországi változatok* szenvedélyes igazságkereső, történelmi szükségszerűség és egyéni akarat viszonyáról elmékedő elbeszélőjének alakja mögé odarajzolja a hidegháború kibontakozásának történelmi díszleteit is. „*Csak ajkunkon folyt az évődés, nem a szívben. Ott már ostromló kérdések fürgetegében állt két torony, a keresztes és a kakasos, egymást fagatva: mi az egyetlen megoldás, amelyért milliók veszttek el buzgó kardélen, városok hamujában s vérhabos folyókban*” – írja Cs. Szabó, genfi párbeszédük felidézése során Illyés mondatait parafrázálva és kettőjük kapcsolatára vonatkoztatva: „*A vallásháborúk idején a protestánsok és katolikusok milliószámra ölték egymást a hitük szerinti egy megoldásért. S falvainkban másfél század óta szemben áll egymással, s kérdezi egymást a kakasos és a keresztes templom; az egyetlen megoldást elfújta a szél.*”⁸⁴ Abban is biztosak lehetünk, hogy „a kakasos és a keresztes templom” sorrendjének felcserélése sem a véletlen műve: a gálans barát udvariassági gesztusa ez. Cs. Szabó nem hagy kétséget afelől, hogy az „egyetlen megoldás” lehetőségét elutasító, „objektív történelmi szükségszerűséget” megkérdőjelező író a történelem súlyos példáin végigtekintve egyszersmind a marxista-leninista dogmatikával és a világot hidegháborúba rántó pszichózissal is vívódik, keserűen tapasztalva, hogy „*a világűr eszes mérnöke eszevesztetten újra meg újra kitalál két toronydíszet, amelyért tökéletesedő állcsontokkal ronthat egymásnak az örökké újuló Káin-mítoszban.*”⁸⁵ Illyés nem hisz Marxnak, de az ókonzervatív De Maistre-nek sem; csak abban biztos, hogy az emberiség a következő félszázad során a társadalmi igazságosság irányában halad. De ezt sem tartja visszafordíthatatlan törvényszerűségnek, és a lefolyás módja is különböző erők összjátékától függ: „*Nem hiszem, hogy egy feltörő réteget nem lehet visszanyomni, eszmét, hitet, osztályt, népet nem lehet kiirtani. Nem hiszem, hogy a vér »égre kiált.*» A vért beissza a föld. Csak az emberi akaratban hiszek.” „*A történelmet ilyen ötvenévnvi szakaszban nem csak a gazdasági törvényszerűség irányítja. Irányítja az emberi akarat, sőt a személyes elszántság: egy hősi vagy egy kerge revolvergolyó, vagyis az úgynevezett véletlen is.*”⁸⁶ A reformátorok genfi emlékfalát méregető, töprengő Illyés barátja emlékezetében vissza-visszatérő alakja valóságos jelképpé emelkedik, akinek világi megváltástanokkal szembeni kételyei az utazás során más alkalommal is megmutatkoznak: „*Mint egy domonkos hittanár a sárga csőrű papnövendéket, úgy hengerelte le Kardos Tibort, csak éppen nem a hit védelmében és megszilárdítására*” – írja Cs. Szabó vendéglátójukra, a római Magyar Intézet újonnan kinevezett, neofita buzgalomtól áthatott vezetőjére utalva.⁸⁷ „*Ott a töprengőt, itt a dialektikus vitatókozót láttam, itt is, ott is telve gyanakvoással felséges urunk, a Történelem iránt, noha tréfára, ugratásra volt hangolva az eszmecsere.*”⁸⁸

83 „*A textuális transzcendencia harmadik típusa, melyet én metatextualitásnak hívok, az az általában »kommentárnak« nevezett kapcsolat, amely egy szöveget ahhoz a másik szöveghez köt, amelyről beszél, de amelyet nem feltétlenül idéz (idézik meg), sőt végső soron akár meg sem nevez [...]. Ez a par excellence kritikai kapcsolat.*” Uo., 85. [Kiemelések a szerzőtől.]

84 Vö. Cs. Szabó: *Hunok Nyugaton*, 10. [Kiemelés a szerzőtől.]; Illyés: *Franciaországi változatok*, 422–423.

85 Cs. Szabó: I. m., 12.

86 Illyés: I. m., 423., 424–425.

87 Cs. Szabó: I. m., 24.

88 Uo., 25.

A múlt faggatása a jelenbe ér; a kételyek hátterében a barát „Temetetlen Holtak” komor árnyait sejtí. Cs. Szabó gyanúja szerint Illyés maga is sokat tudhatott azokról a kortársairól, akik a harmincéves háború korához hasonlóan ismét „elsikkasztották a történelem vértelen megoldásait”.⁸⁹ Az emlékező útitárs ezzel „a vérontástól irtózó forradalmár” vívódásainak, filozófiai kérdéseinek személyesen megélt értelmére világít rá, ekkori bizalmas beszélgetésük nyomán utalva arra, amit Illyés a moszkoviták leszámolásairól és a sztálini terror légköréről a spanyol polgárháborúból hazatért barátaitól hallhatott, sőt a Szovjetunióban járva talán személyesen is megtapasztalt: „Petőfi hány lelke pusztult el hiába Katalóniában, az aragóniai fronton és... és... máshol, nem csak ott. Nem csak ott!”⁹⁰ „Tudtam, mit gondol Sztálinról” – jegyzi meg Cs. Szabó, napkeleti kényúrként jellemezve a szovjet diktátort, 1944-es közös „bujdosásuk” idejének hosszú beszélgetéseire utalva.⁹¹ Az útitárs elbeszélése ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az értelmiségi kételyei a költő számára mindenekelőtt a hiteles lírai megszólalás módjának keresésében öltenek testet. Az utazó költő éppúgy tájékozódik, Párizstól várva választ kérdéseire, mint ő maga egy évtizeddel korábban, *Doveri átkelése* idején; de Illyés a francia kortársaknál is a képviselői líra lehetőségeinek beszűkülését tapasztalja. Hogyan lehet elkerülni, hogy a lírát közügyként felfogó költő népszónokká váljon – amit Márai is kárhoztat korabeli verseiben? Cs. Szabó szerint az ekkor felvetett kérdésre az *Egy mondat a zsarnokságról*, valamint a kései ódák adtak méltó feleletet.

Az útitárs szót ejt a „hunok” kultúrdiplomáciai küldetésének lehetetlenségéről, és az ezzel való szembesülésről a párizsi hotelszobában. Elbeszélése szerint Illyés Tzarával való vitája után vált nyilvánvalóvá számukra, hogy évtizedek mulasztását kellene pótolniuk: „Azt hiszem, a minisztérium sem tudta világosan, hogy mit akar tőlünk. Képviseljétek a hazát Franciaországban! Annál, akihez hozzáfértek, legkivált írók és művészek között. Mai szemmel és tapasztalatommal naivnak is, meghatónak is tűnik a kérés, akkor csak meg voltunk hatva.”⁹² Illyés korabeli vélekedése szerint a magyarság, a magyar kultúra ismeretlenségének volt köszönhető, hogy a franciák a magyar belpolitika ellentmondásait sem látták át, s a Kisgazdapárt mögött álló szavazótömegek és a Moszkva által támogatott kommunisták kettős vonzásterében, kósza sajtóhírekre támaszkodva nem tudták megítélni, merre tart Magyarország: „akik irántunk voltak hajlandósággal, azok nekünk nem kellettek, akikhez pedig mi hajoltunk volna, azok inkább mások felé fordultak.”⁹³ Cs. Szabó közel két évtized távlatából pontosít: a francia kormánykörök és értelmiségiek nagyon is jól tudhatták, milyen irányba mutat Magyarország jövője, ezért lényegében már eleve lemondtak róla. Tzara is veszett ügynek tekinti a magyar revíziós törekvéseket, ezért tartja értelmetlennek a magyar írók tiltakozását. Az útitárs emlékezete szerint Illyés „Letompította a jelenetet a Franciaországi változatokban, mert borotvaélen jár, minduntalan kínos kérdéseket feszeget a könyvben, bámulatos önvédelmi érzéssel, lőtávoltból. Kellett is. Körös-körüli egy tucat töltött fegyver meredt rá, mikor hazatért.”⁹⁴

Cs. Szabó eközben azokról is szót ejt, akikkel nem sikerült találkozniuk a legnagyobbak sorából. Okkal vagy ok nélkül Gide és Malraux is kitért az alkalom elől; az „új Hugo” portréját pedig tovább árnyalja: „Élénk arcán fénymázás, sátáni mosollyal, olyan volt a karcsú Aragon, mint egy cikázó borotvapenge”, miközben az ellenállás hőse láthatóan „szubjektív

89 Uo., 10.

90 Uo., 67.

91 Uo., 25.

92 Uo., 35.

93 Illyés: I. m., 420.

94 Cs. Szabó: I. m., 37–38.

szükségyszerűségként” kezelte, hogy bujkálása során támogatást fogadott el a *Nouvelle Revue Française* német megszállókkal együttműködő szerkesztőjétől, Pierre Drieu La Rochelle-től.⁹⁵ „Csak úgy hemzsegték az újdonsült ellenállók, de volt néhány ember, aki vállalta a felszabadulás után, hogy az ország érdekében – döntsön a történelem! – Vichyhez állt volt. Így alakult ki a társadalmi bélpoklosok rendje, csak a csengő hiányzott a nyakukból” – jellemzi az 1945 utáni Párizs közhangulatát Cs. Szabó, kiemelve, hogy Illyés kollaboránsként számon tartott barátait is felkereste.⁹⁶ Az útitárs emlékezéséből emellett azt is megtudhatjuk, hogy a magyar vendégek Mauriackal már Kelet és Nyugat növekvő feszültségéről is eszmét cseréltek. Cs. Szabó elárulja a francia katolikus író XII. Pius pápát illető megjegyzését is, melyet az útirajzát író Illyés némi habozás után inkább elhallgat olvasói elől. A *Franciaországi változatok* szerzője valószínűleg a kommunista hatalomátvételt közvetlenül megelőző idők egyházellenes légkörében érezhette „orvhalászatnak” a Cs. Szabó által inkább szellemesnek ítélt félmondat közlését: „»Enfin... il n'est pas bête«, válaszolta Illyésnek. Ami, hozzátoldva fejfőlovetést a hosszú orr hangsúlyával s a suttogva is kifejező hangleadást, úgy fordítható magyarra, hogy »hát 'iszen nem éppen ostoba.«.”⁹⁷

Illyés művének egyik legfontosabb és egyben legterjedelmesebb fejezete a békekötés ceremóniáján a „Szemtanú” szerepében jelen levő elbeszélőé, aki az eseményeket szinte percről percre rögzítve tárgyyszerű leírást ad a helyszínül szolgáló külügyi palota szalonjáról, a jelenlevőkről és az események egymásutánjáról, a magyar küldöttség indulásától az okmányt feszült, de rezzenéstelen arccal aláíró külügyminiszter utolsó kézmozdulatáig. A Quai d'Orsay-n 1947. február 10-én történtek elbeszéléséhez fogva azt sem mulasztja el megemlíteni, hogy útitársa biztatására szállt be végül a magyar delegáció autójába: „»Képzeld, mondta Cs., hogy Kazinczy vagy Berzsényi tollából volna beszámolómnak Napóleon pozsonyi békéjének aláírásáról.« »Mondjuk, Kis János tollából« – gondoltam hozzá szerényen.” „Nem bántam meg a rábeszélést” – reflektál Cs. Szabó, hiszen ennek köszönhetően születhetett meg „a Franciaországi változatok egyik fényes fejezete”.⁹⁸ A szentelen, aprólékos leírás azonban amennyit felfed, legalább ugyanannyit el is rejt az olvasók elől: „mihelyt az esemény, a legdöntőbb, a legtragikusabb is, látható lesz, a lényeg elrejtődik, látvány lesz” – jegyzi fel három nappal később a szemtanú – „Jelenünket legtisztábban nem a jelenben látjuk, hanem néha fél század múlva.”⁹⁹ A Hunok Nyugaton két évtized távlatából visszatekintő elbeszélőjének sikerül is kiragadnia emlékeiből néhány, a hidegháború kibontakozásának hónapjaira jellemző mozzanatot. A szovjet békedelegáció tagjaira például így emlékezik: „Feltűnt, hogy az asztal felénk eső, keskeny oldalán négy példányban ül ugyanegy férfi. Mintha vastag, kerek fatönről lefűrészelték volna, colstokkal mérve négy egyforma darabot s utána egyenként beöltöztetik feketébe. Vajon ez lesz az Új Ember mifelénk? – gondoltam elborulva.”¹⁰⁰ A békeszerződés aláírásán jelen lévő magyar fényképész, a jovialis külsejű „L.”, akit a *Franciaországi változatok* elbeszélője „húsz év előtti barátjaként” jellemez, és aki Cs. Szabó visszaemlékezése szerint már egy korábbi fogadásuk is jelen volt, távozóban csatlakozik a két íróhoz. Vele kapcsolatos, meglehetősen bizarr emlékéket osztja meg a későbbi emigráns anekdotikus formában:

95 Uo., 42.

96 Uo., 45.

97 Uo., 56–57.

98 Illyés: I. m., 432–433.; Cs. Szabó: I. m., 68.

99 Illyés: I. m., 445.

100 Cs. Szabó: I. m., 68.

„A Rue Saint-Dominique s a Boulevard Saint-Germain sarkán volt egy régimódi, bádoggellenzős körözelde, amit a római császárról *vespasienn-nek* hív a francia. Sajnos, lassan kihal a párizsi utcákról ez a szerény, de jellegzetes dekoratív elem.

Illyés megállt.

– No, társuljon be.

S egy villanásra megszorította a karomat. Beállt a bádogparaván mögé, hármas rekeszből a szélsőbe.

Annyira hatott rám a szorítás, hogy inger nélkül követtem a középsőbe. Lábunknál bugyborékkolt az öblítővíz. Nem hajolt át, hangját sem emelte föl. A fényképész a sarkon várakozott.

– Vigyázz a szádra. Vigyázz minden szóra.”¹⁰¹

Ami emellett különösen fontos a Képzőművészeti Főiskola egykori tanára számára, az a műtárgyak egyéni látásmódja, melyre útítársa adhat példát. Cs. Szabó bemutatásában a szemlélő Illyés válik szemléltté, akinek ösztönös lényeglátásán, sajátos nézőpontján keresztül szerezhet benyomást az olvasó is az említett művekről: többek között Marcus Aurelius római lovas szobráról, Michelangelo Mózeséről, Picasso háborús évek során született festményeiről – de az egzisztencialisták filozófiájáról és García Lorca drámáiról is. „Ő fedte föl, hogyan kell rávillantani dolgokra, ha az ember művész és nem tudós. Hogy kell lőni kapásból, lexikonok távcsöves célzója nélkül.”¹⁰²

Az átmenet éveiben útnak induló magyar írók Nyugaton szerzett benyomásai hasonlóak, ezzel együtt a műfaji keretek átalakulása is hasonló irányba mutat. A korábbi évek során kialakított útirajzformát Illyés és Márai is a háború nyomán megváltozott, illetve a hidegháború közeledtével folyamatosan változó külső valóság – társadalmi, politikai, irodalmi élet – reprezentációjára, másrészt pedig az elbeszélői identitás egykori önmagával való szembesítésére, a háborús évek megpróbáltatásai során bekövetkezett szemléletváltozásának tudatosítására alkalmazza. Az értelmezői tudat és az értelmezett valóság változása azonban az irodalmi formára is visszahat; a romos, szerepét kereső, „elrabolt” Európa írói látomása e művekben az összefüggő nagy elbeszélés felbomlását, külső leírásokra és elmélkedő monológokra való töredezését eredményezi. Útjuk során a bizonytalanság, szorongás érzései, az „új világ” sejtelmei hatják át az utazókat – mindez azonban akkor, a rövid életű hazai sajtószabadság és demokratikus nyilvánosság fokozatos visszaszorításának idején nyilvánvalóan csak általánosságok szintjén, elvont formában rögzíthető. Az 1947-es útirajzokat kommentáló, emigrációban született későbbi írások – elsősorban Cs. Szabó Illyés útirajzával párbeszédet folytató műve – mindenekelőtt a kimondhatóság-kimondhatatlanság problémáját, a diszkurzív keretek szűkülését tematizálják; a világpolitikai tájékozódás eszközeül szolgáló két háború közötti útirajzhagyomány kelet-közép-európai felszámolásának legfontosabb okára világítva rá.

101 Uo., 69–70.

102 Uo., 26.